

АҲОЛИ МАСКАНЛАРИНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЭТНОЭКОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Комилова Наргизахон Ҷриновна

*Фарғона давлат Университети География кафедраси доценти, г.ф.ф.д.
(PhD)*

Аннотация: Мақолада Фарғона водийси ландшафтларидан самарали фойдаланишда этноэкологик маданиятнинг шакллантириш орқали ландшафтларни кишилик жамияти учун, келажак авлодлар учун асраб авайлаш масалалари ёритилган. Шунингдек, Фарғона водийсининг юқори, ўрта ва қуйи этноэкологик минтақаларида чорвачилик, боғдорчилик, хунармандчилик, лалми деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли томонидан ўзлаштирилганлигини кўришимиз мумкин.

Калит сўзлар: водий, аҳоли, аҳоли масканлари, воҳа, ландшафт, экология, оптималлаштириш, чорвачилик, боғдорчилик, шаҳар, хунармандчилик, антропоген омил.

Аҳоли масканларининг ҳудудий жойлашишида ер юзасининг кишилар томонидан ўзлаштирилиши жуда узоқ вақт давом этадиган тарихий жараён ҳисобланиб, у ҳудуднинг ўзлаштирилиши билан бевосита боғлиқдир. Шундан келиб чиқиб, Фарғона водийсидаги аҳоли масканлари юзага келишида ҳам юқорида таъкидлаб ўтилган баландлик поғоналарига асосланган этноэкологик минтақаларнинг таъсирини кузатиш мумкин. Ўзлаштириш дастлаб, водийнинг юқори, учинчи қисман тўртинчи, этноэкологик минтақаларида чорвачилик, боғдорчилик, хунармандчилик ҳамда, лалмикор деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли томонидан бошланганлигини адабиётларда таъкидланади.

Энг қадимги Хитой ёзма манбаларида Фарғонада 70 та «шаҳар» мавжуд бўлиб, уларда, 60 минг оила ёки 300 минг аҳоли яшаганлиги қайд этилади. Бу шаҳарларнинг аксарият қисми ҳам Фарғона водийсининг юқоридаги тўртинчи, учинчи этноэкологик минтақада жойлашганлигини кўриш мумкин. Бу минтақалардаги аҳоли масканларида аҳоли асосан чорвачилик, лалмикор деҳқончилик ва тоғ боғдорчилиги билан шуғулланган. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳолининг ярим ўтроқ ҳаёт кечириши кузатила бошлагандан сўнг, уларни водийнинг қуйи қисmlарига тушиб, қишлоқ учун ўзларига алоҳида жой ҳозирлаганликлари кузатилган. Бундай аҳоли масканларида аҳолининг кўрғонлар шаклидаги яшаш жойлари шаклланган. Уларнинг номларида ҳам кўпроқ «кўрғон» сўзи қатнашганлигини кузатамиз. Бундай «кўрғонлар» қиш ойларида гавжум, савдо, хунармандчилик ривожланган қишлоқлар кўринишида бўлса, бошқа ойларда аҳолининг асосий қисмини тоғли яйловларга кўчиб

кетиши кузатилган. Фарғона водийсининг тоғ, адир, чўл ландшафтлари туташган минтақасида олиб борилган топонимик тадқиқотларимизда кўрғон, кўрғонча сўзлари қатнашган 100 ортиқ жой номлари қайд этилди. Бу кўрғонча шаклидаги аҳоли масканлари кўпроқ яримўтроқ қирғиз, қипчоқ, турк, қорақолпоқ каби чорвадор аҳоли учун хос бўлиб, улар одатда деҳқончилик билан шуғулланувчи ўзбек ва тожиклар яшайдиган қишлоқлар яқинида бунёд этилган. Бу номларнинг аксарият қисми уни ташкил этган уруғ ёки уруғ оқсоқолининг номи билан аталиши С.С.Губаева (1983) томонидан таъкидланган эди. Бизнинг дастлабки тадқиқотларимизда Нўғайкўрғон, Қипчоқкўрғон, Қирғизкўрғон, Қозоқкўрғон каби этнонимларни, Тўрақўрғон, Хонқўрғон, Хўжақўрғон, Юсуфкўрғонча, Сўфиқўрғон каби антропонимларни аниқлаш имкони бўлди. Шунингдек, Фарғона водийсининг мазкур минтақасида Қизилкўрғон, Ўртақўрғон, Қозикўрғон топонимлари 2 мартадан, Қорақўрғон, Тепакўрғон топонимлари 3 мартадан, Учқўрғон, Тошқўрғон топонимлари 4 мартадан, Янгикўрғон, Кўрғонтепа топонимлари 5 мартадан, Кўрғонча топоними эса 12 марта топоним сифатида аҳоли масканларига қўйилганлиги юқоридаги фикрларни асослайди. Экологик нуқтаи-назардан ёндашилганда бундай аҳоли масканларининг иккита, айрим ҳолатларда учта ландшафт минтақаси чегарасида юзага келиши ҳақидаги Л.Н.Гумилев (1990) томонидан олдинга сурилган этноэкологик қонуният Фарғона водийсида ҳам тўлиқ ўз ифодасини топганлигини кўриш мумкин. Тадқиқ этилаётган даврда юзага келган аҳоли масканлари адир, тоғ, чўл ландшафтлари туташган жойларида шакллана бошлаган. Буларга Косон, Чодак, Ахси, Ўш, Аравон, Эрши, Қува, Ўзган, Поп каби аҳоли масканларини мисол қилиб келтириш мумкин. Бундай турли ландшафт зоналари жойлашган аҳоли масканларида аҳоли сонини ортиши билан табиатга тушадиган антропоген босимнинг миқдорини меъёрлаштириш эътиборга олинган. Бу ҳудудларда яйловларни, тоғ боғдорчилигида фойдаланиладиган «ўрмон-боғлар» ва лалмикор деҳқончиликдаги ерлар унумдорлиги пасайиб, деградацияга учрашининг олди олинган. Ҳар бир ландшафт зонасидан унинг «табиати»га мос ҳолда фойдаланишга асосланган кўчманчи, ярим кўчманчи ҳамда ўтроқ аҳоли истиқомат қиладиган аҳоли масканлари юзага келган.

Бу аҳоли масканларида иқтисодий алоқалар вертикал шаклда бўлиб, Фарғона водийсидаги юқорида келтириб ўтилган баландлик поғоналарига мос келувчи этноэкологик минтақалардаги бу алоқалар водийда суғорма деҳқончиликиннинг ривожланишига қадар сақланиб қолган. Натижада тўртинчи минтақада Воруҳ, Исфара, Боткент, Шоҳимардон, Сўх, Новқат, Ўш, Чодак, Чоркесар, Сефедбулон каби аҳоли масканлари орасида ўзаро боғлиқлик юзага келиб, бу аҳоли масканлари этномаданий минтақаларда «минтақавий марказ»лар вазифасини бажарган. Шу билан бир вақтнинг ўзида, бу масканларнинг водийда суғорма деҳқончилик маданиятининг шаклланиши

билан бажарадиган функциялари яъни, минтақавий марказ функциясига кўшимча равишда «муқаддас зиёратгоҳлар» вазифаси ҳам юклатилган. Бу ҳақда 4.2-параграфда алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Бу минтақадан фарқли равишда учинчи минтақада юзага келган аҳоли масканларида нисбатан хунармандчилик ва савдони, боғдорчиликни кўпроқ ривожланиши кузатилди. Мисол тариқасида Риштон, Исфара аҳоли масканларини ўрганиш мумкин. Адир ва чўл ландшафти оралиғида шаклланган бу марказларда кўчманчи аҳоли билан биргаликда хунармандчиликнинг (Риштон кулолчилиги) ва боғдорчиликнинг (Исфара ўригини етиштириш) ривожланганлиги табиий ландшафтга оғирлик туширмасдан аҳоли сонини ортириш имкониятини берган. Шунинг учун бу марказлар атрофдаги бошқа аҳоли масканларига қараганда тезроқ ривожланиб борган. Бундан ташқари Яйпан, Арсиф, Қува, Мингтепа, Аравон, Косон, Янгиқўрғон, Чортоқ, Олмос, Поп, Чуст аҳоли масканларининг ҳар бирида чорвачилик ва деҳқончиликка кўшимча равишда маълум бир ихтисослашган табиий ресурслардан фойдаланишга асосланган хунар тури ривожланганлигини кўришимиз мумкин. Яйпанда узумчилик, виночилик, Арсифда ёнғоқ етиштириш, Қувада анорчилик, Мингтепа ва Аравонда тандирчилик, йилқичилик, Косонда кулолчилик, Янгиқўрғонда ғайноли ва кўксултон, Чортоқда писта ва бодом етиштириш, Чустда темирчилик (Дамашқ қиличлари), дўппичилик, Олмосда олма етиштириш каби соҳа ва касблар кенг ривожланиб, сайқалланиб, тўпланган анъана, кўникма ва малакалар авлоддан-авлодга берилиб борган.

Бошқа қурғоқчил ҳудудларда кузатилгани каби Фарғона водийсида ҳам ҳудуднинг деҳқончиликдаги ўзлаштирилиши суғориш тизимининг ривожланиши асосий аҳоли масканлари жойлашишига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

XIX асрнинг охирига келиб, Фарғона водийсидаги аҳоли масканларининг жойлашишидаги ҳозирги кўриниш тўлиқ шаклланди. Бундай жойлашишга суғориш омилидан ташқари албатта табиий, иқтисодий ва ижтимоий омиллар ҳам таъсир кўрсатди. Фарғона водийси ҳудудининг кичиклигига қарамасдан юқоридаги омиллар таъсирида аҳоли масканларининг (қишлоқларнинг) жойланишида куйидаги экологик жиҳатдан аҳамиятли бўлган ўзига хосликларни кузатиш мумкин.

Биринчидан, Сирдарёнинг ўнг қирғоғида аҳоли масканларининг дарё водийларида узун, тор, тасмасимон ҳолатда жойланиши кузатилади. Наманган уезидаги Подшоотасой, Чортоқсой, Чодаксой, Ғовасой, Косонсой дарёлари водийсидаги қишлоқларнинг лентасимон кўринишдаги жойлашганлигини XIX асрнинг охирида ишланган куйидаги географик харитадан кўриш мумкин.

Бундай жойлашишнинг экологик жиҳатдан аҳамиятли томони аҳоли масканлари орасидаги алоқаларнинг горизонтал йўлга кўйилишидир. Бу даврдаги этноэкологик маданият моҳиятини қадимги туркийдан қолган «бир

арикдан сув ичган» иборасини қўллаш орқали тушуниш мумкин. Алоқаларда экологик ва ижтимоий адолатни таъминлашга география фани учун хос бўлган ҳавзали ёндашув тамойили ёрдам берган. Бундай ҳудудларда Ҳидоя асарига дарё ёки ариқнинг юқори ва қуйи қисмида яшайдиган сувдан фойдаланувчиларни мурасага келтирувчи тавсиялар ниҳоятда ўринли ва фойдали бўлган.

Иккинчидан, водийдаги барча дарёлар ҳудуднинг адир минтақасидан ўтганидан сўнг конуссимон ёйилмаларни ҳосил қилганлиги. Бунга аввало ёйилмаларнинг типик намунаси сифатида Сўх конуссимон ёйилмасини келтириш мумкин. Шунингдек, Исфара, Шоҳимардонсой, Исфайрамсой, Аравонсой, Оқбура, Мойлисой, Норин каби дарёларнинг адирлар ҳалқасидан чиқиш жойларида аҳоли масканлари конуссимон ёйилмаларда ҳам юқоридаги қонуният асосида жойлашган аҳоли масканлари кузатилади.

Бу аҳоли масканларнинг жойлашишида ижтимоий экологик жиҳатдан ўрганишга арзигулик жиҳати уларнинг орасидаги масофаларни ва асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган суғоришга яроқли ер майдонларининг етарли бўлишини таъминланганлигидир.

Учинчидан, конуссимон ёйилмаларда бир текис жойлашган қишлоқларда савдо-маданий алоқалари шаклланиши натижасида ҳар бир ёйилманинг «марказий маскани» шаклланганлигидир. Учинчи типдаги аҳоли масканлари яъни конуссимон ёйилмаларнинг ўрта қисмида, суғориш тармоқларининг қуйи қисмида «марказий маскан»га нисбатан жойлашганлигини кўриш мумкин. Бундай марказлар вазифасини Исфара, Қўқон, Олтиариқ, Марғилон, Асака, Андижон, Учқўрғон каби шаҳарлар бажарган. Одатда марказий масканнинг конуссимон ёйилманинг ўрта қисмида жойлашганлиги унинг иқтисодий омиллар (савдо маркази, таълим, соғлиқни сақлаш, бошқарув, транспорт тугуни) таъсирида йириклашиб кетишига олиб келган. Бундай типдаги аҳоли масканларига Марғилон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларнинг жойлашиши мисол бўлади.

Тўртинчидан, Марказий Фарғонадаги чўлли ландшафтларда яқка ҳолдаги йирик қишлоқлар шакллланганлиги. Бундай аҳоли масканларига Бўз, Ёзёвон, Мингбулоқ каби аҳоли масканлари ҳозирда ҳам туман марказлари вазифасини бажаради.

Қишлоқ хўжалигига ихтисослашмаган қишлоқлар водийда кўп учрамаса-да, аралаш вазифани бажарувчи турлар кенг тарқалган. Фарғона водийси атрофидаги тоғлардан бошланадиган дарёларнинг юқори қисмидаги қишлоқлар «муқаддас зиёратгоҳлар» (этноэкологик ёндашувда кўриқхоналар) вазифасини бажаради. У қишлоқларнинг топонида ислом динига тааллуқли бўлган азиз авлиёлар, пайғамбарлар номлари кўпчиликни ташкил этади. Қишлоқ хўжалигига ихтисослашмаган иккинчи қишлоқлар гуруҳи таркибида

бозор ва карвон сўзлари кўп қатнашади. Бундай қишлоқлар аҳолиси кўпроқ савдогарлик билан машғулдир.

1. **Наргиза Уриновна Комилова.** [Влияние этноэкологических культур на экосистему Ферганской долины.](https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-etnoekologicheskikh-kultur-na-ekosistemu-ferganskoy-doliny) Вестник науки и образования 2 (12 (36)), 73-75, <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-etnoekologicheskikh-kultur-na-ekosistemu-ferganskoy-doliny>
2. Nargiza Urinovna Komilova. [Territorial features of the organization of settlements.](https://cyberleninka.ru/article/n/territorial-features-of-the-organization-of-settlements) 3/6. 809-813. 2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/territorial-features-of-the-organization-of-settlements>
3. NU Komilova. [Ethnogeographic aspects of social environmental problems.](https://cyberleninka.ru/article/n/ethnogeographic-aspects-of-social-environmental-problems) 3/6. 12-18. 2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/ethnogeographic-aspects-of-social-environmental-problems>
4. Komilova Nargiza Urinovna. [Gradual study of geographic features of ethno-ecological culture.](https://cyberleninka.ru/article/n/gradual-study-of-geographic-features-of-ethno-ecological-culture) European science review, 82-84. <https://cyberleninka.ru/article/n/gradual-study-of-geographic-features-of-ethno-ecological-culture>